

KRAUSZ TAMÁS:

A SZOVJET 20-AS ÉVEK TÖRTÉNELMI ELHELYEZÉSÉRŐL ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Nyilvánvaló, hogy a 20-as évek kutatásának különös aktualitása egyebek mellett abban rejlik, hogy a sokak által sztálinizmusnak („személyi kultusz” vagy „személyi önkény”) nevezett periódus kora hogyan viszonyul a megelőző történelmi periódushoz, – a 20-as évekhez – a forradalmat követő első évtizedhez, mint kialakulásának közvetlen előzményéhez. Az ilyen természetű vizsgálatok szervesen kapcsolódnak a jelenkori alternatívák feltárásához, azok tudatosításához. Ezért sem lehet csodálkozni a zűrzavarnak azon a fokán, ami a kérdés történelmi irodalmában és a történeti gondolkodásban általában még ma is megfigyelhető.

Egy ideig élt az a sematikus elképzelés, hogy a szocializmus két periódusa között – ha egyáltalán történt szakaszolás – olyan különbség létezik, amit a fejlődés „alacsonyabb és magasabb foka” kifejezéssel próbáltak leírni.¹ Ezt a sémát azután a polgári kutatók jelentős része is átvette, igaz, eltérő ideológiai szándékoktól vezetve. Differenciálatlan módon a „sztálinizmust” közvetlenül az októberi forradalomból, a leninizmusból vezették le, vagy/és a forradalmat megelőző fejlődés organikus folytatásaként hiposztazálták.² Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején a történeti irodalomban kezdett kialakulni egy ellentétes felfogás: a 20-as és 30-as évek között radikális törést tételeztek, amelyet a forradalom és az „elárult forradalom” közötti különbségtétellel érzékeltetett.³ Ez az álláspont az európai baloldali bizonyos csoportjaiban tett szert népszerűsége, később az újbaloldal köreiben vált befolyásos koncepcióvá.

Az európai kommunista pártokon belül a XX. kongresszus után, amikor a politikai szakítás nemcsak megtörtént, hanem nyíltan deklarálódott is, kibontakozott a „sztálinizmus” problémájának elsősorban *elméleti* vizsgálata, bár a „periférián” – komoly késéssel – történelmi elemzések is keletkeztek.⁴ Jónéhány szerzőnél szakítás történik – elméletileg a legartikuláltabb formában Lukács Györgynél – a *kontinuitást* és *dizskontinuitást* abszolutizáló nézetekkel. Veszített meggyőző erejéből az az elképzelés, hogy a forradalom által beindított folyamat a történelmi fejlődés valamely pontján „elromlott” és „sztálinizmussá” transzformálódott. Ez azonban merőben elméleti kritika maradt. Lukács a „sztálinizmust” mint politikai

és ideológiai eszközök, eljárások, módszerek, szervezeti mechanizmusok összességét vizsgálta. Mint maga is hangsúlyozta a „Carocci-levél”-ként ismert írásában, „nem feladata” a sztálini jelenség történelmi létrejöttének ábrázolása. Ugyanitt jelezte, hogy számára „csupán” „a valóságban létező tény” a lényeges, és – mint írta – „megpróbálom néhány fontos, csomópontszerű tényállással megvilágítani elméleti és kulturális következményeit, valamint a benne immanensen ható módszert.”⁵

A marxista történetírás ugyanakkor a maga területén nem tudott jelentős kezdeményezéseket tenni. A kezdeményezést átengedte mások számára. Az már mindenesetre világos – a legjobb polgári történeti munkák tükrében is (Carr, Nove) –, hogy egy steril szakaszolással rendkívül problematikus kimetszeni a „sztálinizmust” az *össztörténelmi* folyamatból.

A konkrét történelmi elemzés arra mutat, hogy a 30-as évek fejleményei sem az orosz történelmi tradíción (az orosz történelmi fejlődés sajátosságain), sem a forradalom és a 20-as évek fejlődésén, sem a 20-as évek végén, a 30-as évek elején kialakult „egyedi” (bel- és kül) politikai szituáción kívül nem értelmezhető valamelyest is megbízhatóan.

Tény, hogy a „kontinuitás diszkontinuitás” mint problémafelvetés maga is a 20-as évek terméke, amiben közvetlenül kifejeződtek az útkeresések a lehetséges és egyre szűkülő alternatívák között.

A probléma élesebb megvilágítása érdekében néhány előzetes megjegyzésre még szükség van. A korabeli útkereséseket reflektáló kategóriák, mint a „bonapartizmus veszélye”, a „thermidori fordulat” lehetősége, vagy később Trockijnál a „sztálinizmus” fogalma, átmentek a tudományos igényű vizsgálódások szótárába is.⁶ Anélkül, hogy a megelőző generációk gondolatvilágának, megmerevedett ítéleteinek hatásai alól teljesen kivonhatnánk magunkat, a tapasztalatok mégiscsak arra intik a történészt, hogy a „kész” megoldások helyett a forradalomból eredő történelmi alternatívákat, azok megjelenésének belső mozgásait, egyes alternatívák eliminálódását, mások megszilárdulását vegye számba. Bár itt el kell tekintenünk a forradalmat megelőző fejlődés alternatíváinak még a pusztá felsorolásától is, de módszertani kiindulópontként ismét hangsúlyozzuk, hogy a „sztálinizmus”, mint fejlődési lehetőség „objektív” létezése, ami konkrétan csak post festa mutatható ki, keletkezését tekintve elválaszthatatlan nemcsak a korabeli társadalmi erők, osztályok és csoportok, politikai áramlatok és pártok életre-halálra menő küzdelmeitől nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt, hanem a történelemben talán először döntő tényezővé vált „szervezett” (teoretikus tudattá is szublimálódott) osztálytudattól. Ez a tudatos törekvés olyan tör-

ténelmi korlátokba ütközött, amelyek egyedül Oroszországban nem, vagy csak részlegesen voltak leküzdhetőek. Ha a „sztálin megoldást” elvontan eme ismert korlátok termékeként fogjuk fel, akkor joggal mondhatjuk, hogy a forradalomban és a polgárháborús szituációban benne rejlő lehetőségek közül talán a legkedvezőtlenebb valósult meg.

Mégis félre kell tolnunk azt a régi kérdésfelvetést, amely a „szükségszerűség és a véletlen” absztrakt keretei között akarja leírni a történelmi fejlődést. Ez a kérdésfelvetés ugyanis éppen a későbbi fejlődés, a jelen és a jövő számára zárja le az utat, amennyiben homályban hagyja a forradalom és a bolsevizmus legfőbb tapasztalatát, a történelmi folyamat aktív, tudatos átalakításának lehetőségét. *Egybizonyos* nézőpontból ugyanis mindaz, ami megtörtént, „szükségszerűnek” vehető. Ugyanakkor egy olyan álláspont, amely nem képes megérteni, hogy a forradalmat kihordó erők szándékával kifejezetten ellentétben is álló fejlődés valósult meg, hajlamos a „véletlenség” tulajdonítani a „sztálinizmus” kifejlődését. Mindkét – itt szándékosan egyszerűsített pozíció – a történelem teleologikus felfogásából indul ki, jöllehet, „összetalálkozásuk” szándékaikkal teljesen ellentétesek lehetnek.

A történelem teleologikus felfogásának terméke az a szemlélet is, amely a forradalmat úgy kezeli, mintha egy kereskedelmi ügyletről lenne szó, amely két vagy több partner megegyezésétől vagy meg nem egyezésétől függne. A „forradalom árán” elmélkedő történész – gyakran saját kutatásainak is ellentmondva – történelmietlen módon a forradalom alternatívájaként, „valóságos” alternatívájaként konstruál egy liberális polgári megoldást.⁷ Az az elképzelés, hogy egy ilyen lehetőség csupán a bolsevikok „erőszakosságán”, „puccsán” bukott el, figyelmen kívül hagyja magának az orosz liberális demokráciának a valódi történetét, politikai életképtelenségét in statu nascendi. A liberális szemlélet nem veszi figyelembe, hogy Októberrel szemben a valódi és lehetséges alternatívát a valódi erőre támaszkodó Kornyilov-lázadás jelezte, vagyis a fehér generálisok rémuralma, amire vonatkozóan a polgárháború története éppen elegendő bizonyítékul szolgál. Egy „mensevik” alternatíva feltételezése épp ilyen terméketlen, miután maguk a menseviek vagy legalábbis többségük nem kívánta Oroszországban a proletariátust hatalomra juttatni, hiszen már 1905-től a „liberális megoldás”-hoz kapcsolta sorsát. Világos tehát, nagy a veszély, hogy a kutató a valóságos alternatívák felmutatását összekeverje a terméketlen és ahistorikus „mi lett volna ha...” stílusú megközelítésekkel.

A forradalom megközelítéséről

A 20-as, 30-as évek kontinuitása és diszkontinuitása kérdésének szempontjából a forradalom történetileg konkrét megközelítésének kivételes szerepe van. Meghatározott nézőpontból a forradalom 1917. október 25-én végbement, más ismérvek alapján a forradalom befejeződését a polgárháború végével azonosítják. Jogosult azonban egy olyan álláspont, amely szerint a forradalom szociális-politikai értelemben akkor zárul le, ha már eliminálta az alapvető történelmi orientációjával szembenálló erőket.⁸ A fejlődés akkor lép új szakaszba, ami nem feltétlenül jelent magasabb fejlődési fokhoz való átmenetet, sőt, a forradalom *lezárulása* – mint a „sztálinizmus” esetében – politikai *elzárulását* is jelentheti. Mindenesetre a forradalom lezárulása azt jelenti, hogy megszilárdultak az új társadalmi-politikai berendezkedés alapjai, kialakultak mindazok az intézményesült formák és mechanizmusok, melyekben az új hatalom megszerveződött. Anélkül, hogy abszolutizálnánk a forradalomnak ezt a széles értelemben vett felfogását, megállapítható, hogy a szovjet rendszer, gazdasági és politikai értelemben egyaránt, az ipari bázis megteremtésével és a kollektivizálás befejeződésével jutott el fejlődésének itt említett szilárd alapzatához.

Az októberi forradalom az ismert értelemben, amennyiben megszűntette a magántulajdont és az ahhoz tapadó társadalmi csoportokat, tisztán *proletárforradalom* volt. Ez a felfogás azonban még igen egyoldalú. Elengethetetlen annak hangsúlyozása is, hogy miként az 1905–1907-es és az 1917-es februári orosz forradalom, amelyek *polgári*-demokratikus jellegük ellenére hordoztak szocialista tendenciákat (a proletariátus hegemoniája, a szovjetek stb.) az októberi forradalomnak voltak tipikusan *polgári* „feladatai” és vonásai, amelyek az orosz történelmi fejlődés sajátosságaiból fakadtak.

Itt nem csak arra gondolunk, hogy az októberi forradalom és a forradalom utáni fejlődés örökölte a régi társadalomforma képződményeit (eny nyiben a forradalom jelentős mértékben prekapitalista örökséget is hurcolt magával, mint pl. az államhatalom „önfenntartó” ereje, tradicionális szerepe, a kispolgári-paraszti tenger középkorias jellege, az agrárkérdés megoldatlansága, demokratikus struktúrák hiánya stb.), hanem a forradalomnak magának kellett az óriási soknemzetiségű ország szervezett gazdasági egységét, széttagolt és fejlődésben egyenlőtlen részek összekovácsolását véghez vinni. Továbbá „pótolnia” kellett valamilyen formában a polgári civilizáció jelentős, történelmi méretű hiányát, „tanulnia kellett a kapitalizmustól”, ki kellett fejlesztenie vagy át kellett vennie (ha hagyták) mindazokat a technikai-

technológiai vívmányokat, amelyeket az európai tőkés fejlődés a megelőző évszázadok során felhalmozott. Ebben az értelemben a „régiburzsó társadalom” megsemmisítése, amelyet a forradalom másnapján a szovjetek kongresszusa deklarált, csak részleges és látszólagos lehetett. A bolsevik vezetők többsége nagyon hamar észlelte is, hogy „a régi polgári szemét” kezd szocialista köntösben visszatérni. Ebben nemcsak polgári és mensevik kritikusok látták a forradalom „szárán való elrothadását”, sőt, a restauráció konkrét lehetőségét; ilyen lehetőséggel maguk a bolsevikok is számolni kényszerültek. Ugyanakkor a 20-as években – a polgárháború befejezése után – nem a gyors gazdasági felemelkedés az egyetlen jellemző, hanem a kultúra fejlődésének az addigi orosz történelemben ismeretlen méretű fellendülése és kiterjedése; úgy tűnt, hogy a „szocializmus és a munkádemokrácia” szerves kombinálódásának előfeltételeit hozza létre ez a periódus. A kezdemények az utólagos elemzés számára is nyilvánvalóak.

A proletárforradalom *másik* alapvető mozgásiránya, hogy mind céljait, mind hordozóerőit tekintve megteremtette a „*szociális egyenlőség*” történelmi lehetőségének valóságát és mítoszát. De a forradalom ezt nem egyszerűen fejlesztette, hanem öntudatának, céltételezéseinek egyik fő mozzanatává emelte. A történéseknek azonban óvakodnia kell az utókor „józan számításaitól” és ún. kritikai szemléletétől, amely prezentista igényektől hajtva az erre az egalitarianizmusra ráépülő „rossz” szocializmus-képet merő ideológikumként „kidobandó” ballasztként próbálja ábrázolni, sőt, a „sztálinizmus” egyik elemeként megragadni. Nem is gondolnak arra, hogy a kiteljesedett „sztálinizmus” éppen az egalitarianizmus legnyersebb tagadása volt.

A forradalom *harmadik* alapvető ellentmondása, hogy *antietatista* célja és tendenciája, amit Lenin az „Állam és forradalom” c. munkájában képvisel a legplasztikusabban, ugyancsak a forradalom legelső szakaszában kénytelen volt alkalmazkodni ahhoz a történelmi alapzathoz és azokhoz a nemzetközi feltételekhez, melyekből kisarjadt. Az antietatista cél és meggyőződés hamarosan átfordul az ellenkezőjébe, a hatalmi apparátusok történelmet formáló valóságos gyakorlatába. Ez már a hadikommunizmus időszakára esik. A katonai sikerek és a hadikommunizmus kezdeti eredményei, valódi heroizmusa olyan reális és ugyanakkor teljesen illuzórikus törekvéseket és képzeteket szültek, mintha maga az újfajta *államhatalom* képes volna pótolni a szocializmus előfeltételeiként tudott történelmi erőket.

Az ellentmondás mélységét talán érzékelteti az a kevésbé ismert vagy megértett körülmény, hogy a hatalom megragadása mennyire „spontán” és

népi (munkás) jellegű volt. Érdeemes megjegyezni, hogy a hatalmat nem mindenütt a szovjetek vagy azok megbízott szerve, a katonai forradalmi bizottság vette át. Sok helyen, ahol „kész” munkásszervezetként csak a szak-szervezet létezett, ott ez a munkátestület vette kezébe a hatalmat, és alakult át ily módon államhatalmi szervvé.⁹ Sajátos formában már a forradalom tényében megnyilatkozott az állam-, párt- és társadalmi hatalom „összenövésének” konkrét lehetősége. Ezt a lehetőséget erősítette a polgárháború időszakában a forradalmi proletariátus gyakorlatilag végbemenő fel-számolódása (falura mentek az éhínség elől, sokan meghaltak a frontokon, vagy felemelkedtek irányítói, hatalmi szervezetekbe). Ennek megnyilatkozása, hogy elsősorban vidéken, a helyi párt- és szovjet szervek káderek hiánya miatt még 1921-ben is a központból, Moszkvából „kértek” funkcionáriusokat. Emiatt nem volt ritkaság, hogy a hatalom egyedüli letéteményese a pártszervezet, a hadsereg, vagy/és az ellenforradalom ellen harcoló fegyveres testület, a Cseka volt.

E kényszerhelyzetből több kiváló bolsevik teoretikus is megpróbált történelmi előnyt kovácsolni. A NEP fordulata után ez az ideológiai konstrukció visszaszorult. A hangsúly a forradalommal és a hadikommunizmus-sal szemben a „diszkontinuitásra” helyeződött át.

A NEP és a politikai hatalom, az „apparátusok”

A NEP a történeti irodalomban, akár a marxista, akár a polgári történettudományról legyen is szó, a viszonylag jól feldolgozott témakörök közé tartozik. De bármekkora tömege is álljon rendelkezésre a statisztikai tényeknek, az elméleti, történetelméleti viták, elsősorban ami a NEP megszüntetésének problémakörét illeti, továbbra is foglalkoztatják a szovjet történelem iránt érdeklődőket. A felmerülő problémák ugyanis messze meghaladják a gazdaságtörténet kereteit, sőt a diszciplináris elkülönülés bizonyos értelemben csak nehezíti a problémák megoldását, mivel sem a NEP keletkezése, sem visszavétele nem szorítható be a gazdasági fejlődés keretei közé.

Az OK(b)P számára a kronstadti lázadás végképp nyilvánvalóvá tette: a hadikommunista gazdálkodás a hozzáfűzött illúziókkal együtt „kimerült”; kiderült, hogy a szocializmus ezen a módon nem bevezethető. A párt a NEP bevezetése után nyomban érzékelte, hogy a paraszti magángazdálkodás és általában a piaci viszonyok elismerése – az eredeti feltételezéseknek megfelelően – enyhítette a város és falu, a munkásosztály és a parasztság közötti

feszültséget. Az 1921-es nagy éhínség után a NEP 1922-ben már érezte a maga jól ismert pozitív hatásait. Ugyanakkor az is kezdett érezhetővé válni, hogy az államhatalom, általában a hatalmi apparátusok szerepe, funkciója adminisztratív nem csökkenthető, sőt, inkább terebélyesedni kezdett a NEP bevezetését követően. Ez a probléma jelentkezik már az első bolsevik ellenzéki csoportok fellépésében.¹⁰ Egy dolgot biztosan jól láttak: a hatalmi apparátusok nem pusztán eszközként funkcionálnak, a hadikommunizmus végeztével sem „rendelődnek alá” a párt határozatainak, és a bolsevik ideológiai-elméleti intenciók által megszabott „törvényszerűségeknek”, a forradalom céljainak. Ez a dilemma már a 20-as évek legelején kirajzolódott. 1921-től Lenin írásainak és gyakorlati tevékenységének is egyik központi kérdését alkotta.

Leninnek már 1920 végén, a szakszervezeti vita során tett ismert kijelentése tartalmazta a forradalom eredeti céljai és valóságos lehetőségei közötti szakadékot: a proletárdiktatúrát „úgyszólván a párt diktatúrája testesíti meg”. Már ez a megfogalmazás is – tükrözve az objektív történelmi feltételeket – számol a „hatalom” és az „osztály” funkcionális szétválásának elkerülhetetlenségével. A párt kolosszális szerepe az irányítás módosításában is kifejezésre jutott: a NEP-et szentesítő X. kongresszuson a frakciók – a súlyos helyzetre való tekintettel ideiglenes – betiltásának ténye e változást éles fénybe állítja. E döntésben benne rejlő ellentmondást kifejezte Preobrazszkij határozati javaslata a pártdemokráciáról, és egyben jelezte az alternatív megoldások lehetőségeit. Preobrazszkij mindenekelőtt a demokratikus ellenőrzés (a forradalmi nyilvánosság) szerepét látta veszendő-be menni. „Szükséges – írta egyebek között –, hogy az irányító pártszervek munkájával kapcsolatban biztosítsuk a pártközvélemény hatékony és állandó ellenőrzését a pártbizottságoknak a helyi alapszervezetek és az általános pártgyűlések előtt történő számadási kötelezettsége révén... Szükséges, hogy felhagyjunk a pártmunkások kiválasztásának fennálló rendszerével, amely nem csupán az erre vagy arra a feladatra való alkalmasság alapján történik, hanem aszerint is, mennyire készségesen rendelik alá magukat az adott utasításoknak. Ez a rendszer lehetővé teszi olyan negatív jelenségek keletkezését a pártban, mint a megalázkodás és a karrierizmus.”¹¹ (A jól ismert jelenség, amiről itt szó van, akkor diagnosztizálódott, amikor Preobrazszkij volt a KB egyik titkára és Sztálin még nem volt főtitkár, sőt, valószínűleg nagyon kevesen gondoltak arra, hogy egy évvel később elfoglalhatja ezt a Lenin vezető szerepéhez képest másodrendű, de mégis fontos pozíciót.)

1921–22-ben úgy tűnt, hogy a párt- és munkásdemokrácia fejlődése előtt – éppen a növekvő bürokratizálódás visszaszorítása érdekében is – komoly lehetőségek nyílnak. Ne feledjük, hogy sokban a NEP szülte azt a törekvést, hogy a „politika” nyers uralmát felválthassa a gazdaság és a kultúra viszonylag autonóm fejlődése, a „gazdasági ésszerűség” uralma¹², hogy a „tisza munkásállam absztrakciójával” szemben életre galvanizálódhassanak az eredeti munkásszervezetek, a szovjetek, a szakszervezetek, a proletariátus forradalmi öntevékenységének alapjai.

Ha megvizsgáljuk a 20-as évek elejének pártdokumentumait, a különböző párton belüli frakciók, csoportok nyilatkozatait, azt találjuk, hogy a legélesebb és a legnagyobb viharokat kiváltó viták – legalábbis a felszínen – ama kérdések körül forogtak, amelyeket a demokrácia, a bürokrácia, az „apparátusok” fogalmaival foglalhatnánk össze. Ezek a viták különböző történelmi szituációkhoz tapadva 1920–21-től 1927–28-ig szinte megszakítás nélkül napirenden voltak. Elegendő itt utalni a szakszervezetek körüli vitákra, a pártdemokrácia 1921-es vitájára, az 1923-as baloldali opposzició megszerződésére, Trockijnak és Sztálinnak a hatalomért is folytatott harcára, a leningrádi ellenzék kialakulására, annak a Trockij vezette ellenzékkel való egyesülésére, majd azok felszámolására a XV. kongresszuson (1927-ben), végül a buharini ellenzék felszámolására. Természetesen ezek a viták nemcsak a politikai hatalom, az irányítás és általában a párt- és munkásszervezetek működési mechanizmusával kapcsolódtak össze, hanem a gazdaság-irányítás problémáival, a kultúra fejlődésével, a művészeti áramlatok harcával, végül magának a NEP-nek a felszámolásával is.

Általánosnak tekinthető az a meggyőződés, hogy a NEP és a demokrácia, mint a szovjetrendszer irányításának formája és módja szervesen összekapcsolódott, mégpedig oly módon, hogy a hadikommunizmushoz képest funkcióváltozás történt a proletárdiktatúra mechanizmusában. A 20-as évek legkülönbözőbb irányú elemzései (a gazdaságfejlődéstől az építészetiig) mind alá is támasztanak egy ilyen ítéletet. Mégis, éppen a következő, a „sztálini fordulat” megértése szempontjából érdemes ezt a képet némileg differenciáltabban megvizsgálni, és a *radikális törés* előfeltételeiről elgondolkodni.

Először is tisztán kell látni, hogy a NEP mint felismerés, mint fordulat, maga is sokban kényszerű döntés eredménye volt, amely a paraszti elégedetlenség és a növekvő káosz következményei nélkül nem is elemezhető. A bolsevik pártban a NEP-pel szemben nem volt valamelyest is számottevő ellenzéki csoport a X. kongresszuson, mégis a fordulatot, ha hosszabb távra

is gondolták el, mint pl. Lenin, időleges, kiterő voltát senki sem kérdőjelezte meg. Maga Lenin is a NEP Oroszországból nézte a szocialista Oroszország közelinek tűnő perspektíváját. Tehát a „civilizáció” megteremtésének, kiterjesztésének, a parasztsággal való megegyezésnek egy *viszonylag rövid átmenetéről* volt szó.

Nem véletlen, hogy 1925-ben (a NEP tetőpontján), amikor az új gazdasági politikát szerfelett szkeptikusan szemlélő ellenzékkel szemben a Sztálinnal egy platformon levő Buharin vetette fel falusi és városi kisárutermelőkhöz fordulva a „gazdagodjatok” jelszavát, még a Sztálin–Buharin csoport is rögtön túlzásról, „elszólásról” beszélt. A 20-as évek első felében a párt, illetve annak vezérkara óriási többségében a NEP-et a „szocializmusba való ugrás” előfeltételeként, arra való felkészülésként fogta fel. 1924–25-ben azonban még senki sem tudta pontosan, hogy az „ugrás” mikor és milyen formában következik be. A kialakuló alternatív javaslatok „értékét” a pillanatnyi történelmi szituáció, a külső és belső elszigetelődés, a politikai és osztály-erőviszonyok határozták meg. Jellemző, hogy 1925–26-ban, a frakciós küzdelmek tetőfokán úgy tűnt, hogy a NEP hosszabb időszakra megszilárdult politika.

A következő egy-két évben végbement fordulat, a NEP totális visszavétele tulajdonképpen „terszerütlennül”, még a pártvezetők számára is mérőben váratlanul következett be; annak ellenére, hogy a „szocializmusba való ugrás” a bolsevikok jelentős csoportjainak gondolkodásában, a 20-as évek legelejétől, sőt, talán korábbtól is ott munkált. Ez a *végcélra orientált-ság* benne rejtett már magában a forradalomban.

Mégis megjegyzendő, hogy minden kritika ellenére sem követelte a baloldali opposzió a NEP azonnali felszámolását. 1924-ben Preobrazsenszkij például mint az opposzió egyik gazdaságpolitikai szakértője „szocialista eredeti felhalmozás”-koncepciója az „egyenlőtlen cserével” összefüggésben kifejezetten épített a NEP-re: „Az eredeti tőkés felhalmozás periódusától való különbség itt abban rejlik, hogy a szocialista felhalmozásnak nemcsak a kisárutermelés többletermékének rovására kell végbemennie, hanem a gazdaság *kapitalista formái* érték többletének rovására is.”¹³ (Kiemelés – KT)

Mindenesetre a vereséget szenvedett ellenzék politikai programtervezete, a fennálló viszonyok elméleti kritikája a legerőteljesebben a NEP-pel szemben fogalmazódott meg. Azt kétséget kizáróan jól látták, hogy a párt szociális támaszának összeszűkülése, heterogenizálódása akkor vált súlyosabb problémák forrásává, amikor már érezhető volt a NEP-ből fakadó

centrifugális erők elszabadulása. Nem egyszerűen a nepmanokról, a kapitalista viszonyok természetes ellenőrizhetetlenségéről, a „terv és piac” szerzetelen kombinációjáról volt szó, hiszen ezzel szembenálltak a gazdasági fellendülés jelentős tényei, a kultúra felvirágzása, a kulturális forradalom első eredményei. Az alapvető probléma az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom alkalmazkodni – az adott *külső* feltételek között – az általa beindított NEP következményeihez vagy sem. Az egyesült ellenzék, amely részben Trockijból és hiveiből, részben Zinovjev, Kamenyev, Krupszkaja és Szokolnyikov vezette ún. leningrádi opposícióból tevődött össze, a legrosszabb időben, igen „taktikátlanul” még a NEP teljes felszámolása előtt adta meg tagadó válaszát.¹⁴ Az általuk tételezett „thermidoriánus fordulat” gazdasági és szociális alapját a NEP következményeihez kapcsolták. Az „apparátusok” bürokratikus elkorcsosulásait, a pártdemokrácia funkciózavarait – mechanikusan – a NEP burzsoá tendenciáiból vezették le. Megjegyzendő, hogy már jóval a „sztálini fordulat” után Trockij egy 1935-ös terjedelmes írásában a szovjet állam természetét vizsgálva elutasította a thermidori analógia használatát, miután látta, hogy a NEP radikális felszámolása a „sztálinizmus”-t nem gyengítette meg, sőt valójában megerősítette. Észrevette, hogy a thermidori fordulatot már 1926-ban hangoztató „demokratikus centralista” csoport (V.M. Szmirnov, Szapronov és mások) Preobrazszenskijjel, Radekkel, Pjatakovval stb. Sztálin „baloldali” politikájához¹⁵ kötődve kezdett közeledni hozzá.

Ha a baloldali ellenzék másik vezetőjének vagy teoretikusának kritikáját nézzük, hasonló benyomásunk keletkezik. Rakovszkij egy 1928-as „levelében”, melyet Trockij tett közzé, a „sztálinizmus” felemelkedését a munkástömegek aktivitásának rohamos csökkenésében, a szovjet intézmények iránti közömbösségben látta, amelynek alapja megint csak a NEP, mivel „az osztályok funkcionális differenciálódása szociális differenciálódássá” alakult, és szerinte ez a forrása a „privilegizált apparátusok uralmának”. A megoldást ő is az „öntisztulás” lehetőségében látja, de elemzése ott gyengül el kiváltképpen, ahol a munkásság „közömbösségét” stb. hipotetikusan az „öntevékeny proletariátus feltámadásával” cseréli fel.¹⁶ Ez a probléma még tisztábban jelent meg V. Serge-nél. Ő a fejlődés anomáliáinak forrását végsősoron a 20-as évek szovjet munkásosztályában jelöli meg: „Ha a megfigyelő alászáll a magasból – írja 1929-ben –, és meglátogatja a gyárakat, a szállásokat, gyakran láthatja, hogy a vörös zászlók alatt olyan emberek vannak, akiknek igazi törekvéseik, amelyek tetteikből és életmódjukból kivilágnak, többé-kevésbé a kapitalista restauráció felé hajlanak. A forradalom

nincs befejezve, *a forradalom folytatódik*, következik tehát *a kapitalizmus és a szocializmus közötti harc*.”¹⁷ (Kiemelés – Serge)

A sors iróniája, hogy a NÉP-pel szembeni „harcot” – éppen 1929-ben – a legfélreérthetlenebbül, a legke ndözetlenebbül Sztálin kezdte meg, magának az ellenzéknek a programja, igaz, erősen „megrostált” programja alapján.

Az ellenzék az 1920-as évek közepén egyidejűleg három – aligha összeegyeztethető – probléma megoldását javasolta, követelte: a párt politikai hatalmának megszilárdítását, a munkás- és pártdemokrácia visszaállítását, a gazdaság szocialista homogenizálását (iparosítás, kollektivizálás), vagyis a szocialista végcél, az osztálykülönbségek megszüntetésének felmutatását.

Az „ellenzékek” gyengeségének alapvető okát alighanem kritikájuk legfőbb tárgyával összefüggésben érzékeltethetjük. Történelmi távlatból nézve legnagyobb érdemük, hogy elméletileg is komoly formában vetették fel a „szocializmus és az apparátusok” diszharmonikus fejlődésének legélesebb ellentmondásait, és előre jelezték a várható konfliktusok kibontakozását, ha nem is valódi mélységét. De bukásuk fő oka éppen az, hogy *gyakorlatilag* nem ismerték fel a megvetően kezelt „*apparátusok*” valóságos történelmi-politikai jelentőségét, a „politika csinálásában” betöltött funkcióját. Azáltal, hogy az „apparátusoktól” elkülönültek, megkönnyítették maguknak az apparátusoknak a társadalom fölé helyezkedését, „formálissá” alakítva saját hivatkozásaikat a bolsevizmus forradalmi tömegbázisára, amelyre koncepciójukat építették. E bázis történelmi transzformálódását, amelyet a korszak irodalma (Ilf-Petrov stb.) vagy festészete (pl. Bogordszkoj: Fényképezkedők) oly ragyogóan ábrázolt, nem értették meg. Ugyanis a valódi kérdés nem a forradalom folytatása, hanem a forradalom „lezárása” volt. A tömegek a 20-as évek közepén-végén, leszámítva a legnagyobb üzemek munkásságának legaktívabb részét, inkább a „kipróbált apparátusokat” követték, nem (feltétlenül) kommunista meggyőződésből, hanem a rend, a nyugodtabb élet, a „fárasztó” forradalom lezárásának igényétől vezetettve. Más kérdés most az, hogy a forradalom „lezárása” nem így, a „gazdasági ézszerűség” mentén húzódott, hanem az ellenzék programatikus, de átrostált célkitűzései alapján, a „sztálinista elzáródás” irányába.

Az ellenzék possibili s alternatív program hiányában szükségképpen a „kibékülés” lehetőségeit kereste, úgy tűnik, már későn, sőt, az egyetlen alternatív programot felvonultató buharini csoporttal szemben már csak a sztálini megoldásban reménykedhetett.

Bárhogyan is ítéljük meg az egyesült ellenzék történelmi szerepét, egy

biztos: bár tagjai a NEP bukásának elkerülhetetlenségét megérezték, abból történelmi előnyre következtek, ami valójában történelmi hátránnyá, meghatározott területeken pedig kifejezetten visszaeséssé változott.

A forradalmat követő 10–15 év alatt nemcsak az egykoron emigrációban tevékenykedő bolsevik vezetők szorultak ki az „apparátusokból”, hanem a pártnak a régi vitaszellemhez, a demokratikus döntésekhez szokott önállóan gondolkodó és a régi szocialista-kommunista értékek iránt fogékony tagsága is lecserelődött. Az „orosz talaj” és a hadikommunista erődrendszer szülte „apparátusok” fokozatosan magukba szívták és beépítették a nekik megfelelő „végrehajtókat”, a minden áldozatra kész pártmunkások új generációját és az új hatalomhoz hozzátörleszkedő új típusú karrieristákat (ezek közül már a 20-as évek legelején voltak olyanok, akik a régi értelmiséghez, vagy nem-bolsevik politikai áramlatok egykori tömörüléseihez tartoztak).

A NEP bukása és a forradalom lezárása

Vannak olyan leegyszerűsítő megközelítések, amelyek a NEP visszavételét szűk csoportérdekkel vagy a politikai hatalom apparátusainak érdekeivel próbálják magyarázni, és mint teljesen irracionális elhatározást értékelik. Ennek fő oka nyilván az, hogy a következmények közül csak a katasztrófákat veszik számításba. Célszerűbb azonban az okokból kiindulni, nem pedig egy hipotetikusan konstruált „kedvezőbb” lehetőségből.

Láttuk, hogy a baloldali, majd a leningrádi, Zinovjev vezette ellenzék a NEP szociális következményeit, az új típusú társadalmi differenciálódást, a tőkés restauráció lehetőségét éppen a NEP tetőfokán kezdte legerőteljesebben hangsúlyozni. Komoly hiba volna feltételezni, hogy elméleti bírálatuk nem fejezett ki osztályérdekeket, hanem csupán a frakcióharcok érdekracionalizálásáról volt szó. Szociálisan nagyon is meghatározott volt az, hogy a forradalom élén haladó régi bolsevikok jelentős csoportjai, ha nem a többsége, a 20-as évek folyamán a „szociális egalitarianizmus” megőrzése jegyében csatlakozott a különböző ellenzéki csoportosulásokhoz. A bolsevik párt szociális bázisát tradicionálisan a városi proletariátus és a falusi munkásrétegek, valamint a szegényparaszttság alkották, akik a forradalom és a polgárháború fő terheit viselték. Sokan közülük a NEP-ben kifejezetten a szociális egyenlőség tendenciájának feladását látták. Itt persze a probléma nem a „rossz” vagy „hibás” szocializmus-képben rejlett, ahogyan azt napjainkban az aktualizálásra hajló ideológusok képzelik el, hanem arról a tör-

ténelmileg kialakult osztálytudatról volt szó, amelynek oly nagy szerepe volt a forradalom győzelmes megvívásában is. A forradalmi osztálytudatnak ez az adott foka persze ellentmondásba kerülhetett és került is a NEP szükségleteivel. Ezzel pedig mint reális történelmi tényezővel kell számolni. Ugyanakkor kimutatható, hogy a szegényparaszti elemek helyzetének „javulása” a 20-as évek folyamán a „szociális egalitáriánizmus” értelmében csak látszólagos.

Azok a vizsgálódások, amelyek a falu forradalom utáni nivellálódásának tendenciáját domborítják ki, nagyon egyoldalúak. A NEP valójában a falu – igaz, új típusú – differenciálódásához vezetett, amit homogenizálódásként, középparasztosodási folyamatként szokás ábrázolni. A helyes megközelítésnek azonban a forradalom közvetlen eredményeiből kell kiindulnia, hiszen a forradalom győztesei is ezekből ítélték meg saját későbbi helyzetüket. Gondoljuk el, hogy a helyreállítási periódus vége felé 1924–25-ben a nincstelen mezőgazdasági bérmunkások kategóriája a falusi kereső lakosság 10 %-át alkotta, a szegényparasztság (bednyaki) pedig kb. 26 %-ot tett ki. A középparasztság 61 %-os részaránya mellett a kulákság 3–4 % körül mozgott.¹⁸ Ez csalóka következtetésekre is lehetőséget ad. Először is a középparasztság maga sem tekinthető homogén szektornak, belső differenciálódása erőteljesen folytatódott az egész periódus alatt. A föld bérletbe adásának lehetősége (ld. a KVB 1922. május 22-i rendeletét) a parasztság szegényebb rétegeinek módot nyújtott ugyan több fogyasztási cikk megszerzésére, de közeli perspektívában a proletarizálódás veszélyével fenyegetett. A bérmunka szerepe fokozatosan növekedett. A forradalom első éveinek fő vívmányai a parasztság számára egy valóságos „kiegyenlítőds”, felemelkedést jelentettek.

A mezőgazdasági munkások száma 1920-ban, 1917-hez képest a felére csökkent, vagyis 1920-ban a mezőgazdaságban 816 ezer ember tartotta el magát bérmunkával, viszont 1926-ban már hozzávetőleg 2 millió 300 ezer ember. A tendenciát jól tükrözi, hogy a földet bérbe adó gazdaságok száma 1922-től 1925-ig csaknem megháromszorozódott, a bérbe adott föld mennyisége e három év alatt több, mint duplájára nőtt, 3 mill. gyeszjatyináról 7 mill. gyeszjatyinára gyarapodott.¹⁹

Természetesen vitathatatlan, hogy a jelzett folyamat tisztán gazdasági szempontból, tehát a piacra kerülő gabona és más mezőgazdasági termékek mennyiségi növekedése szempontjából egyértelműen pozitív eredményekkel járt 1927-ig. Mégis, a falu kommunista ellenőrzésének szempontjából nem egyszerűen annak volt jelentősége, hogy a gazdagparasztság és a kulákság

megerősödött, sőt, a helyi hatalmi szervezetekben is pozíciókra tett szert, bár ez is elgondolkodtató fejleménynek tűnt, hanem a párt szociális bázisának bizonyos összeszűkülése okozott gondot, illetve egy ilyen fejlődés lehetősége. Tehát a párt szociális bázisát a falusi lakosság 35–40 %-át kitevő szegényparaszti rétegek képezhették, amelyek tradíciójuknál és elsősorban is a forradalom által felszabadított egalitáriánizmusánál fogva a legérzékenyebben reagálhattak az új típusú differenciálódásra. Hiszen itt azt is figyelembe kell venni, hogy sok család a városból tért vissza a faluba, ami szaporította a kisgazdaságok számát és egyúttal nehezítette azok önálló gazdasági talpraállását. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a parasztlázadások résztvevői inkább a módosparasztokból kerültek ki, akkor nem vitatható, hogy a szociális konfliktus vírusa benne rejtett az orosz faluban. A módosabb parasztgazdaságok főleg a volgai, urali, szibériai és don-vidéki kormányzóságokban összpontosultak, ahol a kulákság aránya a 20-as évek végére meghaladta az 5 %-ot is, vagy akörül mozgott, befolyásuk pedig ennél jóval jelentősebb volt, mivel a gazdagabb (nem kulák) parasztok, akik jó gazdálkodókként tűntek ki, a középparasztság számára utat és mintát jelenthettek. A falu említett szegényparaszti szektorai ilyen kedvező perspektívákra aligha számíthattak. 1920-hoz képest *relative* kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a 20-as évek közepére. A falusi bérmunkások 60 %-a 1925–26-ban egyáltalán nem rendelkezett vetésterülettel, 89 %-ának egyáltalán nem volt igásállata, 74,5 %-ának még tehene sem volt.²⁰ A parasztgazdaságok szociális differenciálódásának mélyülő tendenciájára utal, hogy 1927–28-ban az összes parasztgazdaságok hozzávetőleg egynegyedének (25,3 %) nem volt igavonó állata és csaknem egyharmadának nem volt szántáshoz szükséges felszerelése.

Gyakran vonják le ebből azt a következtetést, hogy a kollektivizálást a technikai-gazdasági elmaradottság *elkerülhetetlenné* tette.²¹ Ez az érvelés azonban – még a fenyegető szociális konfliktussal együtt sem – túl meggyőző, éppen mechanikus jellege miatt. Nem áll magasabb módszertani színvonalon, mint az ellenzék korabeli elemzése, amely a bürokratikus elkorcsosulást közvetlenül a NEP gazdasági és szociális következményeiből vezette le. Joggal feltehető az a kérdés, hogy a kollektivizálás gazdasági szükségszerűségét miért nem 1925 vagy 1926 körüli időben keresik.

A probléma megoldása a 20-as évek végén kiéleződött általános konfliktus-helyzet alapján magyarázható. Másképpen nem érthető meg az sem, hogy a buharini csoport – az egyesült ellenzék bírálataival szembeállva – a Sztálin vezette KB-többségtől várta koncepciójának (a mezőgazdaság fejlesztése alapján, de a kisbirtok megőrzése mellett a fokozatos

és arányos iparfejlesztés) megvalósítását, a NEP fenntartását. Az egyetlen következetes gazdasági ellenalternatíva, amelynek nevében az egyesült ellenzék szétzúzását Buharin csoportja is nagyban támogatta, még akkor is, ha egyes képviselői szimpatizáltak az ellenzék számos antibürokratikus kinyilatkoztatásával, a konkrét politikai viszonyok következtében megbukott.²² A korábban jelzett belső szociális konfliktusok, valamint az 1928-ban kibontakozott ún. gabonabegyűjtési válság²³ az angol-szovjet konfliktus, a Szovjetunió nemzetközi elszigetelődésének körülményei között *más* értelmet nyertek, *új* színben tűntek fel. Az az érvelés, hogy egy racionálisabb árpolitikával a gabona-válság megelőzhető lett volna, vagy legalábbis féken tartható lett volna (A. Nove), jelentőségét veszítette. Nem véletlen, hogy Buharin ezirányú tanácsát Sztálin figyelmen kívül hagyta.

A valóságban ekkor már nem a „részkérdések” ilyen vagy olyan irányú „racionális” megoldásán volt a hangsúly, hanem az egész irányítási mechanizmus átalakítása került a figyelem középpontjába. A piac megszüntetésének, a „szociális probléma” totális megoldásának kérdése merült fel, ami eltéphetetlenül összekapcsolódott az erőltetett iparosítás (beleértve a munkaerő fölötti rendelkezést) „állami” végrehajtásával és az első ötéves terv pénzügyi alapjainak biztosításával. E folyamatban joggal hangsúlyozta tehát a gazdaságtörténész (Nove) a „pszichológiai tényező” jelentőségét, amit a külső és belső „osztályellenségtől való félelemként” definiált. mert az „erősen kihatott a rendszer szociálpolitikájára és arra, hogy milyen mértékben biztosítanak elsőbbséget a nehéziparnak, mint a katonai erő alapjának.” Ma már azonban látható, hogy a NEP és a „buharini ellenzék” *politikai bukása* nem jelenti egyúttal a NEP történelmi bukását, sőt a buharini *elméleti örökség túlélte* Sztálint, és számos elemében ösztönzőleg hatott a modern közgazdasági gondolkodásra is a XX. kongresszus után.

Néhány következtetés

Szigorúan történelmi értelemben a „sztálinizmus” fogalma rendkívül bizonytalan és belsőleg heterogén viszonyok összevonását implikálja. A fogalom e homályosságára az irodalomban már nem egyszer rámutattak.²⁴ Mindenesetre a vázolt folyamat részeként és eredményeként végbement államhatalmi centralizáció nemcsak a régi bolsevik gárdát temette maga alá, hanem az 1930-as évek második felében az új társadalmat „konstituáló és transzcendáló” pártot saját akarata és céljai ellenére átformálta. Ez a folya-

mat azonban *nem automatikusan* ment végbe. Az értelmezések éppen ezen a ponton csapnak össze a legélesebben.

A „sztálinizmus” egyes kritikusi az alapvető problémát a kommunista párt hatalmi monopóliumában látják, és a fejlődés egy eltérő lehetőségét az ellenzéki csoportok létében próbálják meghatározni. Ez azonban a sztálini beállítás – talán öntudatlan – felélesztése. Valójában bármely ellenzéki csoportosulás tevékenységét vizsgáljuk is, kiderül, hogy mindegyikük a párt vezető szerepének megőrzéséből indult ki. Egymás elleni harcaik elősegítették izolációjukat. Végző elemzésben Sztálin volt az, aki ezt a hatalmi monopóliumot megtörte azáltal, hogy a pártot az államhatalom részévé ill. toldalékává rendelte. E fordulat történelmi alapjai összpontosultak abban a tényben, hogy a szovjethatalom osztálybázisa – bármilyen áldozatok vállalására is volt képes – foglya maradt azoknak a kulturális és történelmi korlátoknak, amelyek nem voltak legyőzhetőek a „szocializmus egy országban” viszonylatai között. Mégis fontos annak kiemelése, hogy a „sztálinista fenomenon” nem maradt észrevétlen a pártban, sőt, ha megkétszerezve is, magában a „sztálin többségben” is komoly ellenerők képződtek. Enélkül a 30-as évek eseményei nem is érthetőek meg.

1934-ben, a XVII. kongresszust megelőző periódusban Kirov előtérbe kerülése majd titkárrá választása jelezte, hogy a párt régi bolsevik vezetőinek többsége érzékeli: a terror-pszichózis diszfunkcionálissá vált, további fenntartása szükségtelen.²⁵ Azonban a visszaút mégis elzárult, mert a négy éves szükség-rendszer, a „hadikommunizmus második kiadása” megszilárdította a Sztálin által gyakorolt személyi diktatúra rendszerét, amely apparátusainak önfenntartó erejénél fogva megőrizte a „belülről ostromlott erőd” állapotát, mint saját létének előfeltételét is. Ez a fejlődés temette maga alá a régi bolsevik gárda többségét. Ugyanis a párt vezető rétege az *önpusztító* mechanizmus, a hatalmi apparátusok állandó belső „*tisztogatásai-
ra* kényszerült,” ami létének *mozgásformájává* vált. Ebben mutatkozott meg a leglátványosabban a „diszkontinuitás a kontinuitásban”, ami csúcspontját az ún. nagy perek idején (1935–38) érte el.

Az ellenőrizhetetlen végrehajtóhatalom elburjánzásának, a „politikai felhőrégiókban” folyó terméketlen harcoknak, mint történelmi lehetőségnek az elkerülésére vonatkozott az az utolsó intelem, melyet Lenin örökül hagyott munkatársai számára. Kétségtelen, hogy nem a lenini intenció mentén alakult a fejlődés, amit nem „kompenzál” a szovjethatalom világtörténelmi jelentőségű fennmaradásának ténye, mint a kapitalizmussal szembeni alternatíva megőrzése. Ugyanis az igazi történelmi „tanulság” nem az „egyen-

leg-keresésben”, nem a moralizáló és romantikus mítosz-teremtésben áll, hanem a „tanulás” ama képességében, hogy belelássunk a jelenkori fejlődés „alternatívaképződésének” belső mozgástendenciáiba az adott történelmi előfeltételek bázisán.

Talán nem esünk a „sztálinizmus-rejtély” polgári liberális vagy dogmatikus mítoszaival *ellentétes mítosz* fogságába, ha a modern kritikai elemzések módszertani irányultságát a forradalom „presztálinista értékeivel” kötjük össze, mert a forradalom, mint a legvégső és legradikálisabb történelmi kritika, még mindig tartalmas és mély kritikai potenciált hordoz.

Jegyzetek

1. Ez a felfogás érvényesül a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) pártjának története. Budapest, 1950. (Kratkij kursz isztorii VKP(b) c. műben.
2. Ezt az ideologikus pozíciót képviseli pl. *Leonard Schapiro* The Communist Party of the Soviet Union. London, 1960. c. művében. E koncepció egy korábbi megfogalmazását ld. A.B. *Ulam*: The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia. Collier Books, New York, 1965.
3. E történelmi koncepció legteljesebb első megfogalmazása *I. Deutscher* The Revolution Betrayed c. művében található, amely elválaszthatatlan a 60-as évek végén felemelkedő újbaloldali irányzatok szocializmuskritikáitól.
4. A legjobb polgári történetírók „szovjet-történetei” sokáig visszhangtalanok maradtak, elsősorban *E.H. Carr* többkötetes monumentális művére gondolunk (A history of Soviet Russia, I–VI. London, Macmillan, 1952–60.), de rendkívül fontos *A. Nove* – kizárólag szovjet munkákra és forrásokra támaszkodó – gazdaságtörténeti műve: An Economic History of the USSR. Allen Lane, The Penguin Press 1969. A kelet-európai marxista gondolkodás a politikai bírálat után az elméleti kritika terén kapcsolódott be a „sztálini jelenség” vizsgálatába, úttörő jelentőségű megfigyeléseket tett közzé Lukács Gy. és W. Hofmann már a 60-as évek elején. A történelmi irodalom a Szovjetunióban a rész kérdések feltárását kezdte meg a 60-as években. Kifejezetten a sztálini problematikát *R. Medvegyev* terjedelmes munkája vizsgálta: K szudu isztorii. Genezisz i poszledsztvija sztalinizma. N.Y., A. Knopf, 1974.
5. *Lukács Gy.* válasza a Nuovi Argumenti körkérdésére. Kritika. 1983. 1. sz. 24. A 20 éves késéssel publikált magyar nyelvű szövegen túl korábban magyarul már olvasható volt számos ilyen irányú Lukács-elemzés, pl. az Ontológia számos fejezetében.
6. Fogalmilag a legkiérleltebb formában először Trockij és Rakovszkij írásai vetették fel ezt a kérdést, mint a „kontinuitás és a diszkontinuitás” problémakörének tudatos vizsgálatát.
7. Még L. Schapiro is ezt a metodológiai utat követi idézett művében, figyelmen kívül hagyva azt a tény, hogy a mensevikek maguk, kifejezetten ellenezték a hatalom átvételét, Plehanov egyszerűen „szerencsétlenségnek”, történelmi tévedésnek nevezte még 1917 végén, sőt, 1918. elején is. *Vö. G. Plehanov*: God na rođine. Otkritoe pismo k petrogradskim rabocsim. (1917. okt. 28.) 244–248. Plehanov itt a mensevizmust kifejezetten a „többségi demokrácia” részeként definiálta, hangsúlyozva,

hogy a proletariátus „bolszevizálódása”, maga az októberi forradalom is a munkásosztály meg nem fékezett primitívségének megnyilvánulása.

8. A forradalomnak ezt a felfogását nagyon meggyőzően képviseli *E.J. Hobsbawn*: A forradalom. Előadás az 1975-ös San Francisco-i történeztudományi világtalálkozásra. Világtörténet, 1981. 2. sz. 90, 96–98, 104–114. Nagyon termékeny az a mód, ahogyan Hobsbawn elhatárolódik a forradalmak, így az októberi forradalomnak is az önkényes értelmezéseitől, amelyek – mint korábban már említettük – a bolsevizmust gyakran azonosítják magával az össztörténelmi folyamattal, a fejlődés „első mozgatójaként” ábrázolják, ami tulajdonképpen csupán a visszajára fordított „sztálinizmus”.
9. Ld. erről *Krausz T.*: A szakszervezetek és az államhatalom. A szakszervezeti kérdés történetéhez Szovjet-Oroszországban, 1917–22. Megjelenés előtt a PTK-nél. Itt jegyezzük meg, hogy a „hatalommá válás” objektív történeti „logikáját” sérti egy olyan eljárás, amely post festum konstituálja az „osztott hatalom” lehetőségét. Ugyanis a forradalom logikájából szervesen következett a bolsevik hatalom szovjetországi kiterjesztése, aminek során a bolsevizmustól a monarchistáig nagyszámú és sokszínű *ellenérő* mutatkozott. Ebbe az összefüggésbe kell beágyazni a kombedi, a szegényparaszti bizottságok létrehozását 1918. nyarán–őszén. Alapvető feladatukat a Népbiztosok Tanácsának instrukciói a diktatúra falusi bázisának, illetve a vidékre való kiterjedésének biztosításában határozták meg. Túl a hatalom vidéken történő megragadásán, döntő célként esett latba a gabonamonopólium gyakorlati megvalósítása. A hatalom bolsevik „totalizálása” döntően az előre el nem tervezett, tulajdonképpen eltervezhetetlen szituáció közvetlen nyomására, az önvédelmi reflexek hatására ment végbe. (Vö. *Szoveti v epohu voennogo kommunizma (1918–21.)* Moszkva, 1928. Izd. Kom. Akademii 331–332.) A 20-as évek későbbi alternatív mozgásait nem szabad az eszer lázadás periódusának, az antibolsevista merényletek időszakának viszonyaira visszavetíteni, amikor az alapkérdés, ti. a hatalom kérdése egy agresszív önvédelem irányába tolt a bolsevikokat.
10. Vö. uo. és ld. erről cikkünket *Világosság*, 1982. 8–9. (Állam és demokrácia. Lenin és a 20-as évek vitái.)
11. *J. Preobrazszenskij*: Resolution über die Partdemokratie. In: *Die Linke Opposition in der Sowjetunion*. Band I, Frankfurt, 1974, 219–220. Ezt a problémát fejt ki már a hatalmi harc közepette Trockij 1923–24-ben. Ld. *L. Trockij*: *Novij Kursz*. Moszkva, 1924.
12. Egy ilyen alternatíva tudatos eltervezése nemcsak Lenin gondolkodásában merült fel. 1921–23 folyamán e problémának Trockij is számos cikket szentelt a *Pravdában*.
13. *J. Preobrazszenskij*: *Osznovnoj zakon szocialiszticeszkogo nakoplenija*. *Vesztnik Kommunisticeszkog Akademii*, 1924. kn. 8. 64.
14. Ld. az egyesült ellenzék 1927-es nyilatkozatát, amelyet az aláírók száma után (Muralov, Jevdokimov, Rakovszkij, Pjatakov, Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szmilga, Peterszon, Bakajev, Szolovjov, Ligin, Avgyejev) „Tizenhárom Nyilatkozatának” is neveznek. In: *Die linke Opposition... id.m. III. köt.*
15. *L. Trockij*: *Rabocsee goszudarsztvo, termidor i bonapartizm*. *Bjuletiny Oppozicii*, 1935. ápr. 43. sz. 3.

16. *H. Rakovszkij* levelét „a párt és az államapparátus elkorcsosulásának okairól” Ld. *Bjuleteny Oppozicii*, 1928. aug. 6. 14–16. skk.
17. *V. Serge*: *Soviets 1929*. Paris, Rieder, 1929. 7–8.
18. *Isztorija szocialiszticeszkaj ekonomiki SZSZSZR*, Perekhod k nepu. 1921–1926. gg. t. 2. Moszkva, „Nauka”, 1976. 360–361.
19. *Vö. Izmenenija szocialnoj sztrukturi szovetszkogo obscsesztva, 1917–20.* (Szerk.: Szelunskzaja, V.M., Drobizsev, B.Z. és mások) „*Miszl*”, 1976. 223–225. Ld. még *Isztorija szoc. ekonomiki...* id. m. 359–362.
20. *Isztorija szoc. ekonomiki...* id.m. 3. kötet M., 1976. 326.
21. Uo.
22. Buharin és az ún. jobboldali ellenzék tevékenységével foglalkozó irodalom ma már elég gazdag. S.F. Cohen ismert Buharin-életrajza (*Bukharin and the Bolshevik Revolution*. A. Knopf, N.Y. 1973.) önmagában is számos reagálást váltott ki, ami eleve a mű értékeit is jelzi. Sajnálatos azonban, hogy számos mítoszt szétrombolva maga is „új” mítoszt teremtett: a „buharinizmus” mítoszt, mintha Buharin politikai és elméleti hagyatéka a bolsevizmustól eltérő önálló és végiggondolt rendszert jelentene, a szocializmus önálló és kifejlett praxisát és teóriáját. Az alternatívák keresése így szisztematizálódik kvázi valóságos rendszerré, ahelyett, hogy egy fejlődési folyamat részeként, elemenként tűnne fel. Ez ellen tiltakozva *M. Liebman* (*Bukharinism, Revolution and Social Development*. In: *Socialist Register*, London, 1977.) egy ellenkező „valóságot”, „rendszert” hozott napvilágra Trockij öröksége körül, s ezzel mindketten a „rég” logika alapján megismétlik a sztálini beállítást, csupán az előjeleket változtatják meg. Ami a szovjet elemzéseket illeti, az utóbbi időben konkrét forrásokra támaszkodó vizsgálódások jelentek meg, amelyek a NEP és a párton belüli viták összefüggéseit is érintik. Ld.: *L. Morozov*: *Voproszi borbi sz nepmanszkaj burzsuaziej v szovetszkaj isztoriografii*. *Voproszi Isztorii*, 1978. 4. 116–124. *V. Arhipov–L. Morozov*: *Borba protiv kapitaliszticeszkih elementov v promislenosztii i torgovle 20-e nacsalo 30-h godov*. M. *Miszl*, 1978. *F. Vaganov*: *Pravij ukon v VKP(b) i ego razgrom (1928–1930)*. 2. átdolgozott kiadás, Izd. Pol. lit., Moszkva, 1977.
- Az az általában vett nézet, hogy az ún. jobboldali oppozíció „pártellenes és anti-szocialista” politikai és elméleti áramlat volt, előbb-utóbb felülvizsgálatra szorul, ugyanis a jelzett irodalomból sem derül ki, hogy komoly formában önálló pártalapításra gondolt volna a „jobboldali ellenzék”. Buharin 1929. novemberi „kapitulációja” pedig teljesen reménytelenné tette a párt fő irányvonalával szemben további programok népszerűsítését. A Sztálin eltávolítására vonatkozó elgondolások, mint pl. Rjutyiné, közvetlenül Lenin ilyen irányú tanácsával is összefüggésbe hozható. Sztálin személyes politikáját nem lehet azonosítani a kollektivizálás és az iparosítás irányvonalával, miután az nem Sztálin fejből pattant ki stb.
23. Arról az ismert tényről van szó, hogy 1927–28-ban gabona- és élelmiszerhiány lépett fel, jóllehet ezt a termés nem indokolta, ez esetben a „józan” piaci törvények az állami gabonaexport szempontjait „figyelmen kívül hagyták”.
24. A „sztálinizmus” a történelmi viszonyok állandó belső átalakulása következtében, mint a fejlődés egészét kifejező fogalom igen problematikus. Erre a „definíálhatatlanságra” hívja fel a figyelmet *G. Rüttersporn*: *Stalin 1938: Political Defeat behind the Rhetorical Apotheosis*. *Telos*, 1981. 5. 7–43. A személyi diktatúra rendszerén

és a „politika csinálás” mechanizmusain, módszerein túl aligha lehet a „sztálinizmus”-t önmagával azonosítani, ha csak a kialakult fejlődés egészét nem Sztálin személyéből vezetjük le, vagy próbáljuk értelmezni. Számos munka tett kísérletet arra, hogy a „sztálinizmust” mint jelenségcsoportot és történelmi folyamatot ábrázolja. Magából a személyiségből kiindulva azonban aligha dedukálható maga a történelmi folyamat, bár kétségtelen, hogy számos rendkívül fontos mozzanattal gazdagítják a korszakról szóló ismereteinket, érzékletesen ábrázolják (a legjobb munkák) a történelmi folyamat és a történelmi személyiség sajátos összekapcsoltságát.

25. Ld. erről B. Nyikolajevszkij: *The Letter of an Old Bolshevik*. In: *Uő: Power and the Soviet Elit*. Ann Arbor Paperback, The Univ. of Michigan Press (Ed. by J.D. Zagoria), 1975. 26–65.